

UOT 821.512.162

**AĞARƏHİM RƏHİMOVUN YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ
QƏHRƏMANLARIN PSIXOLOJİ PORTRETLƏRİ VƏ KOQNİTİV
YANAŞMALARIN OBRAZ VƏ HADİSƏLƏRƏ TƏSİRİ**

Şəhla Adil qızı Şükürova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0009-5989-7338

E-mail: skrvsh01@gmail.com

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v25.i4.33>

Açar sözlər: Ağarəhim Rəhimov, yaradıcılıq, koqnitiv yanaşmalar, qəhrəmanların psixoloji portretləri, obraz və hadisələrə təsir

Ключевые слова: Агарəгим Рəгимов, творчество, познавательные подходы, психологические портреты героев, влияние на образы и события

Key words: Agarəgim Rahimov, creativity, cognitive approaches, psychological portraits of heroes, influence on images and events

Ədəbiyyat yalnız hadisələrin təsviri deyil, insan şüurunun, yaddaşının, emosiyalarının və qavrayışının dilə gətirildiyi bir sistemdir. Ağarəhim Rəhimov bu sistemi ustalıqla qurmağı bacaran yazıçılardandır. Onun əsərlərində hadisələrin səthi təsviri deyil, dərin psixoloji və mənəvi qatları ön plana çıxır. Koqnitiv yanaşmanın nəzəri əsaslarını əsas götürərək, müəllifin nəsr əsərlərində bu yanaşmanın təhlilini aşağıdakı şəkildə aparmaq mümkündür:

1) *Konseptual sistemlər və onların təsiri (konsept–insanın təfəkküründə formalaşmış anlayış vahididir)*

Ağarəhim Rəhimovun əsərlərində əsas konseptual sistemlərdən biri “insan və cəmiyyət”, “tənhalıq və zaman”, “keçmiş və yaddaş” anlayışları ətrafında qurulmuşdur. Yazıçının “Küləklər şəhərində bir axşam” və “Yaddaşın sükutu” kimi hekayələrində qəhrəmanların daxili psixoloji vəziyyəti, keçmişlə bağlı xatirələr və zamanın axarı konseptual çərçivələr vasitəsilə ifadə olunur; [5, s.183]

2) *Metaforik sistemlərin təhlili (metafora- bir konseptual sahənin digərinə keçirilməsi yolu ilə mənalandırma mexanizmidir)*

Koqnitiv metafora nəzəriyyəsinə əsasən, Ağarəhim Rəhimovun nəsrində tez-tez rast gəlinən metaforik konstruksiya aşağıdakı kimidir:

Həyat=yol – qəhrəmanların həyat yolunu keçməsi, seçim etməsi, dayanması və ya azması bu metafora ilə şərh olunur;

Keçmiş=yük – keçmişdə yaşanmış hadisələr, travmalar və ya səhvlər bir yük kimi təqdim olunur və qəhrəmanın daşımali olduğu bir məsuliyyətə çevrilir;

Daxili dünya=otaq – qəhrəmanın psixoloji vəziyyəti tez-tez “bağlı otaq”, “qaranlıq künc”, “pəncərəsiz yer” kimi metaforik ifadələrlə əks olunur [4, s.6-13].

3) *Psixoloji və emosional çərçivələrin qurulması (çərçivə (frame) bir hadisə və ya obyektin başa düşülməsi üçün zəruri olan biliklər toplusudur)*

Ağarəhim Rəhimovun yazı üslubu introspektiv və analitikdir. Qəhrəmanların daxili monoloqları, özləri ilə dialoqları koqnitiv çərçivələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Qorxu, tənhalıq, narahatlıq kimi emosiyalar spesifik leksika və sintaktik quruluşlar vasitəsilə verilir. Məsələn, təkrar olunan sözlər, uzun pauzalar, kəsik cümlələr oxucuda həmin emosiyaları yaşamağa kömək edir;

4) *Senari strukturu və yaddaş (müəyyən situasiyanın inkişaf mərhələlərini göstərən düşüncə sxemidir)*

Ağarəhim Rəhimovun “Çərpələng” adlı uşaq xatirələri üzərində qurulmuş bu hekayədə keçmişə dönüş mental ssenarilər əsasında verilir. Qəhrəmanın uşaqlıqda çərpələng buraxdığı bir səhnə onun həyat yoluna çevrilir. “*Köhnə bağçada çərpələng göyə qalxdı, amma ipi əlimdə qırıldı. Həmin gündən nəyəsə bağlanmaqdan qorxuram*”. Burada çərpələng → azadlıq arzusu, ipi qırmaq → travma, bağlılığın itməsi kimi konseptual əlaqələr qurulur [3, s.202];

5) *Mədəni-milli konseptlər və yaddaş*

Yazıçının yaradıcılığında milli-mədəni kodlar da koqnitiv yanaşma baxımından təhlilə açıqdır. “Torpaq”, “ana”, “el”, “yurd”, “qəbir” kimi konseptlər həm konkret, həm də abstrakt mənada istifadə olunur və oxucunun milli-mədəni təcrübəsinə əsaslanaraq başa düşülür.

Müəlliflərin əsərlərində bu portretlər, qəhrəmanların həyat hadisələrinə verdikləri reaksiyaları və daxili konfliktləri ilə zəngindir. Bu nəsr əsərlərində psixoloji portretin əsas komponentlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- *Emosional vəziyyət*: Qəhrəmanların sevinc, kədər, qorxu və digər emosiyalarının təsviri;
- *Daxili monoloq*: Qəhrəmanların özləri ilə apardıqları dialoqlar və düşüncə prosesləri;
- *Daxili konflikt*: Qəhrəmanların qarşılaşdıqları dilemmalar və qərar qəbul etmə prosesləri.

Koqnitiv yanaşma, insanın düşüncə və idrak proseslərini öyrənən bir sahə olaraq, Rəhimovun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Müəllifin nəsr əsərlərində rast gəldiyimiz koqnitiv elementləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

– *Daxili monoloq və özünü-təhlil üsulu*

Rəhimovun əsərlərində qəhrəmanların daxili monoloqları və düşüncə axınları onların psixoloji vəziyyətlərini və qərar qəbul etmə proseslərini əks etdirir. Məsələn, “Yaddaşda yaşar xatirələr” əsərində müəllif keçmiş hadisələri xatırlayaraq özünü dərk etməyə çalışır və oxucunu da bu prosesə cəlb edir;

– *Tənhalıq və daxili boşluq*

Ağarəhim Rəhimovun “Küləklər şəhərində bir axşam” əsərindəki qəhrəman xarici dünyaya deyil, öz daxili aləminə qapılmış biridir. Onun üçün şəhər bir canlı orqanizm kimi görünür və o, bu canlı varlığın içində mənasız bir hissəcik olduğunu hiss edir;

– *Uşaqlıq travmaları və ondan doğan davranışlar*

Yazıçının “Çərpələng” əsərinin qəhrəmanı uşaqlıq illərində yaşadığı xüsusi bir hadisənin illər sonra da həyatına necə təsir etdiyini hiss edir. Çərpələng uçurarkən ipin qırılması onun ümitsizliyi, sevdiklərini itirmək qorxusu ilə simvolik əlaqədə verilir;

– *Daxili ziddiyyətlər və özünü tanıma prosesi*

Nəsr əsərləri içərisində “Sükut məkanı” hekayəsinin qəhrəmanı həyatın mənasının axtarışındadır. Lakin, hər dəfə daxili dilemmanın qarşısında dayanır. Hissləri və düşüncələri arasında daim ziddiyyətlər var;

– *Yaddaş və keçmişin psixoloji yükü*

Ağarəhim Rəhimovun “Kölgə” əsərində qəhrəman keçmişdə etdiyi bir səhvi bağışlaya bilmir və bu səhv, onun gündəlik həyatına sirayət edir. Çünki keçmişlə barışmayan insan gələcək də yaşaya bilmir;

– *Cəmiyyətin təzyiqi və sosial maskalanma*

Yazıçının “Qapalı dairə” əsərinin qəhrəmanı cəmiyyətin gözləntilərinə uyğunlaşmağa çalışır, amma daxilində fərqli biridir. O, sosial rol oynayır, lakin bu rol onu yorur və psixoloji parçalanmaya gətirib çıxarır;

Ağarəhim Rəhimovun qəhrəmanları sadəcə davranışla yox, daxili düşüncə axını, özünüdərk prosesi, süüraltı seçimləri ilə formalaşır. Koqnitiv yanaşmada bu “daxili aləm” obrazın əsas konfigurasiyası sayılır. Məsələn, “Sükut məkanı” əsərində “*Sükut elə qışqırır ki, onu anlamaq üçün səssizliyə qulaq asmaq lazımdır*” – cümləsi sükutun şəxsiləşdirilməsi və qəhrəmanın onu “dinləməsi”, obrazın psixoloji və koqnitiv strukturunu müəyyən edir. Burada sükut həm xarici gerçəkliyin, həm də daxili şüurun ifadəsinə çevrilir [2, s.187].

Koqnitiv metafora nəzəriyyəsinə görə, insanlar abstrakt anlayışları konkret təcrübələr vasitəsilə dərk edirlər, Rəhimovun obrazları da hadisələri konkret şəkildə qavramaq əvəzinə metaforik şüurla izah edirlər. Məsələn, “Küləklər şəhərində bir axşam” əsərində “Külək mənim daxilimdəki qarışıqlığı təkrarlayırdı, sanki şəhər mənim beynimdəki səssiz müharibənin əks-sədası idi”- cümləsində obrazın daxili vəziyyəti təbiət hadisəsi (külək) ilə paralelləşdirərək təqdim olunur. Bu, hadisənin psixoloji deyil, koqnitiv strukturda simvolik mənalandırılmasıdır.

Koqnitiv yanaşmada hadisələrin qavranılması yalnız vizual deyil, daxili təfsir və emosional reaksiya ilə bağlıdır. Məsələn, “Çərpələng” əsərindən “*Çərpələng göydə idi, amma mənim ruhum yerdən qalxa bilmirdi*”- ifadəsi sadəcə uşaq oyununu deyil, qəhrəmanın həyatındakı azadlıq istəyini və daxili məhdudiyyətləri işarə edir. Koqnitiv yanaşma burada hadisələrin çoxmənalı qəbulunu və onun emosional yükünü izah etməyə kömək edir.

Kollektiv yaddaş və kimlik obrazlarının qurulmasına isə misal olaraq “Ana” və digər heka-yələri göstərmək olar. Yazıçının bir çox əsərlərində “ana”, “torpaq”, “çörək”, “ocaq” kimi simvollar vasitəsilə kollektiv yaddaş arxetipləri qurulur. Bu anlayışlar fərdi hadisələrdə yer alsada, onların kökündə milli-mədəni koqnitiv çərçivələr dayanır. Məsələn, “*Anamın səsi gələndə, mən torpağın nəfəsini eşidirdim*” ifadəsi fərdi hiss (ana xatirəsi) ilə milli-mədəni (torpaq, yurd) birləşir. Koqnitiv baxımdan bu, çoxqatlı konseptual metafora ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi

Bu məqalənin elmi yeniliyi aşağıdakı məqamlarla xarakterizə olunur:

1. Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığı ilk dəfə sistemli şəkildə koqnitiv yanaşma əsasında təhlil edilir. Əvvəlki tədqiqatlarda yazıçının psixoloji təsvirləri araşdırılsa da, koqnitiv metafora, konseptual çərçivə, yaddaş skriptləri, emosional framelər kimi anlayışların tətbiqi elmi yenilik kimi çıxış edir.

2. Qəhrəmanların psixoloji portretləri koqnitiv psixologiyanın nəzəri mexanizmləri ilə ələqələndirilir. Obrazların daxili monoloqu, travmatik yaddaşı, emosional strukturlaşması ilk dəfə koqnitiv model üzərindən izah olunur.

3. Müəllifin mətnlərində metaforik sistemlərin konseptual xəritəsi qurulur. “Həyat=yol”, “keçmiş=yük”, “daxili dünya=otaq” kimi əsas koqnitiv metaforalar elmi şəkildə təsnif edilərək təhlil edilir.

4. Ağarəhim Rəhimovun əsərlərində milli-mədəni koqnitiv kodların xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

“Torpaq”, “ana”, “yurd”, “ocaq” kimi konseptlər ilk dəfə koqnitiv filologiya kontekstində şərh olunur. Bu xüsusiyyətlər məqaləni həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də ümumi koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yeni elmi yanaşma kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi

Aparılan təhlillər həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aşağıdakı sahələr üçün faydalıdır:

1. *Ədəbiyyat müəllimləri və magistr tələbələri üçün* – koqnitiv yanaşma əsasında mətn təhlili bacarıqlarının formalaşmasına yardım edir;

2. *Psixologiya və filologiya sahələri üçün* - psixoloji portretin və metaforik düşüncənin bədii mətnlərdə necə işlədiyini göstərərək integrativ yanaşma yaradır;

3. *Tədqiqatlar üçün* – Rəhimovun yaradıcılığı kimi az araşdırılmış sahələrdə yeni istiqamətlər açır.

4. *Ədəbiyyat tədrisi üçün* – şagird və tələbələrdə mətnin dərin mənalarının araşdırılıb düşüncə formalarının müəyyən edilməsinə imkan yaradılır.

Bu baxımdan məqalə həm elmi, həm də tədris mühitində istifadə oluna biləcək metodoloji baza yaradır.

Hazırlanmış tədqiqat materialı aşağıdakı sahələrdə tətbiq oluna bilər:

1. Universitet dərslərində - “Müasir ədəbiyyatşünaslıq”, “Koqnitiv dilçilik”, “Psixolinqvistika”, “Azərbaycan nəsr” fənlərində dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər;

2. Magistr və doktorant səviyyəsində - koqnitiv yanaşmalar üzrə dərslik və ya metodik vəsait kimi istifadəsi mümkündür;

3. Yeni tədqiqatların aparılmasında – Rəhimovun yaradıcılığı əsasında digər yazıçıların psixoloji portretləri ilə müqayisəli araşdırmalara başlanıla bilər;

4. Psixoloji analizlərdə - uşaq travmaları, tənhalıq, sosial maskalanma, yaddaşın təsiri kimi məsələlərin bədii əsərlərdə necə təqdim edildiyini öyrənmək üçün tətbiq oluna bilər;

5. Məktəb ədəbiyyat proqramında – koqnitiv yanaşmanın sadələşdirilmiş forması dərs izahlarında istifadə edilə bilər.

Nəticə

Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığında koqnitiv yanaşma obrazların yaradılmasında, hadisələrin strukturlaşdırılmasında və oxucunun mətnlə emosional əlaqəsində mühüm rol oynayır. Onun əsərlərində düşüncə strukturları, yaddaş modelləri, metaforik dil və emosional təhlil bir-birinə bağlanaraq müasir koqnitiv ədəbiyyatşünaslığın əsas nümunələrindən birini yaradır. Yazıcının əsərlərindəki bu cür yanaşma təkcə ədəbi baxımdan deyil, həm də psixoloji və fəlsəfi düşüncə müstəvisində təhlilə açıqdır.

Ədəbiyyat

1. Rəhimov, A. Povestlər, hekayələr, düşüncələr / - Bakı: BAPQS, - 2004. - 619 s.
2. Rəhimov, A. Əsərlər 20 cildə (hekayələr), Bakı: BDU nəşriyyatı, -I cild, - 2013. -500 s.
3. Rəhimov, A. Uşaq hekayələri / - Bakı: BQU nəşriyyatı, - 2017. -403 s.

4. Rəhimova, S.A. Ağarəhimin nəsrində şəxsiyyəti dəyərləndirmə // Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər, cild 12, - №4, -2021(48), - s.6-13.

5. Şərifova, S. Müstəqillik Dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatında Qarabağ Mövzusunun Əks Etdirən Dram Əsərlərin, Ssenarilərin, Filmlərin Janr Xüsusiyyəti, Problematikası və Obrazları // Türk Dünyası Araştırmalar Temmuz - Ağustos 2023 cilt: 134 Sayı: 265 Sayfa: 183-216.

Ş.A.Şükürova

**Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığı kontekstində qəhrəmanların psixoloji portretləri
və koqnitiv yanaşmaların obraz və hadisələrə təsiri
Xülasə**

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda və filologiyada koqnitiv yanaşma ədəbi mətnlərin analizində əsas metodoloji istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında bu mərhələnin tətbiqi hələlik ilkin mərhələdə olsa da, bir sıra yazıçıların yaradıcılığı bu baxımdan dəyərləndirilə biləcək zəngin material verir. Onlardan biri də müasir Azərbaycan nəsrinin maraqlı nümayəndələrindən olan Ağarəhim Rəhimovdur. Yazıcının nəsr əsərləri koqnitiv yanaşma baxımından olduqca zəngin və təhlilə açıq materialdır. Ağarəhim Rəhimovun mətnləri insan düşüncəsini, yaddaşını və hisslərini dərinliklə əks etdirir. Bu baxımdan onun yaradıcılığı müasir ədəbiyyatşünaslıq və koqnitiv filologiya sahəsində tədqiqat üçün əhəmiyyətli mənbədir.

Ш.А.Шукурова

**Психологические портреты героев и влияние познавательных подходов на
образы и явления в контексте творчества Агарагима Рагимова
Резюме**

В современном литературоведении и филологии познавательный подход стал одним из основных методологических направлений анализа литературных текстов. Хотя применение этого этапа в азербайджанской литературе пока находится на начальном этапе, творчество ряда писателей дает богатый материал, который можно оценить с этой точки зрения. Одним из них является Агарагим Рагимов-один из интересных представителей современной Азербайджанской прозы. Прозаические произведения писателя являются достаточно богатым по познавательному подходу и открытым для анализа материалом. Тексты агарагима Рагимова глубоко отражают человеческое мышление, память и чувства. В связи с этим его творчество является важным источником для исследований в области современного литературоведения и когнитивной филологии.

Sh.A.Shukurova**Psychological portraits of heroes and the influence of cognitive approaches on images and phenomena in the context of Agharagim Rahimov's work****Summary**

In modern literary studies and philology, the cognitive approach has become one of the main methodological directions for the analysis of literary texts. Although the application of this stage in Azerbaijani literature is still at an early stage, the work of a number of writers provides rich material that can be evaluated from this point of view. One of them is Agharagim Rahimov, one of the most interesting representatives of modern Azerbaijani prose. The writer's prose works are quite rich in cognitive approach and open to analysis material. Agharagim Rahimov's texts deeply reflect human thinking, memory, and feelings. In this regard, his work is an important source for research in the field of modern literary studies and cognitive philology.

Redaksiyaya daxil olub: 08.12.2025